

Українські народні думи: термін і дефініція

Микола ДМИТРЕНКО

Доктор філологічних наук, завідувач відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені Максима Рильського НАН України.
e-mail: narodoznavstvo@gala.net

Аналітичний огляд визначень і відомостей про думи свідчить, що цей жанр українського фольклору в наукових джерелах витлумачено недостатньо. Це спонукало автора статті з'ясувати специфіку думи через динаміку наукової традиції атрибування категорії жанру. У результаті запропоновано нову дефініцію думи, в якій виділено такі її основні риси: епічність, героїчний і соціально-побутовий характер, астрологічність, вільний віршований розмір, дієслівне римкування, мелодекламативність, музичний супровід кобзи або бандури, роль елітного стабілізатора в народній культурі.

Ключові слова: фольклор, дума, жанр, дефініція, епічний, речитатив, астрологічна будова.

У сучасному глобалізаційному світі, де все менше місця залишається традиційним культурам, надійною запорукою збереження національної ідентичності українців є фольклор, особливо ті унікальні його види й жанри, що репрезентують Україну як державу з глибокими історичними джерелами, з розвинутою епічною народною поезією, високими злетами героїки, гуманізму, естетики та моралі.

До унікальних пам'яток світової епічної традиційної культури належать українські народні думи. На велике значення дум як репрезентантів української народної культури вказав ще 1892 року І. Франко: «Справді рицарським духом дихає також новий богатирський епос, який в той саме час між 1560 і 1648 рр. виріс в степах запорозьких. Чудові думи про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морю, про втечу трьох братів з Азова, про Марусю Богуславку тощо – це ті безсмертні пам'ятники ще першого етапу в розвитку козацтва, які створені генієм самого народу і які назавжди будуть предметом гордості українського народу»¹.

Захоплені відгуки про українські народні думи висловлювали іноземні діячі науки і культури, зокрема, німці Й. Гердер, Ф. Боденштедт, англієць В. Морфіл, француз А. Рамбо, італієць Д. Чамполі, американка Т. Робінсон (Тальві) та ін. Так, Ф. Боденштедт у спеціальній народознавчій книзі «Поетична Україна» авторитетно заявив: «У жодній країні дерево народної поезії не зродило таких величавих плодів, ніде душа народу не виявляла себе у піснях так живо і правдиво, як в українців»². Про думи Ф. Боденштедт наголосив, що вони, «крім поетичної вартості, мають ще й велике значення для української історії»³.

¹ Франко І. Характеристика літератури русkiej wieku // Kwartalnik historyczny. – Lviv, 1892. – S. 714.

² Цит. за: Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: У 2-х кн. – Кн. 2. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – С. 65.

³ Там само. – С. 68.

Хоч про український епос написано впродовж майже двох століть чимало досліджень⁴, захищено декілька дисертацій, усе ж і досі залишаються актуальними проблеми з'ясування жанрової специфіки дум, їхньої генези, питань класифікації, співвідношень з іншими жанрами (голосіннями, билинами, історичними піснями, баладами), з літописами, літературою. Потребують спеціального студіювання поетика, текстологія дум, порівняльне епосознавство, історія дослідження жанру, висвітлення впливу дум на художню літературу, мистецтво.

Мета нашої статті – короткий огляд відомостей про термін «дума» та з'ясування специфіки думи через динаміку наукової традиції атрибутування категорії жанру.

Термін «дума», безсумнівно, має народне походження і застосовувався на означення співаних наративів соціального характеру. Вважається, що перша зафіксована згадка терміна «дума» належить польському хроністові С. Сарницькому: пишучи про відважних братів Струсів, які загинули в битві з волохами 1506 року, відзначив, що про них складені пісні, які русини-українці називають думою. І. Франко у «Студіях над українськими народними піснями», у статті «Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.)» наводить перекладену цитату з «Анналів» С. Сарницького: «Того самого часу (1506 р.) два Струсі, молоді брати і хоробрі войовники, погибли в битві з волохами. Про них іще й досі співають жалібні пісні, що в русинів зветься думами й співаються тягливим голосом...»⁵ У цьому свідченні маємо не лише вказівку на речитативний характер творів, але й натяк на зв'язок їх із жалісливою голосільницькою традицією.

М. Возняк, навівши чимало згадок терміна «дума» в XVI-XVIII ст.⁶, зауважив, що самі кобзарі називали думи «козацькими піснями, псалмами»; вчений висловив припущення: дума – з болгарської «слово», яке в давній Україні вживалося в значенні поетичної повісті («Слово про похід князя Ігоря»). Таким чином, дума заступила і давній український термін «слово» для творів, що постали під цілком новими впливами⁷.

Загально визнана теза, що «у вітчизняне народознавство термін «дума» ввів К. Рилесев»⁸, видавши 1825 року книгу з назвою «Думи», а М. Максимович

⁴ Найповнішу бібліографію публікацій текстів дум і досліджень жанру подано в п'ятому томі нашого видання. Див. також: *Гринченко Б.* Література українського фольклору 1777–1900. Опыт библиографического указателя. – Чернигов, 1901; *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору // *Матеріали до української етнографії* / За ред. акад. А. Лободи. – К., 1930; *Український героїчний епос (думи): Бібліографічний покажчик. Перелік архівних фондів* / Укладач І. Матяш / НАН України. Інститут археології. – К., 1995; *Бібліографія українського народознавства: У 3-х т.* – Т. 1: Фольклористика. – Кн. 1-2 / Зібрав і впорядкував М. Мороз. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999.

⁵ *Франко І.* Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.) // *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 42. – С. 456. Див. також: *Романець О.* Ще одна згадка про давню думу // *Народна творчість та етнографія.* – 1969. – № 4. – С. 59–62.

⁶ *Возняк М.* Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. – 2-ге вид., випр. – Кн. 2. – Львів: Світ, 1994. – С. 426–427.

⁷ Там само. – С. 434.

⁸ Див. численні публікації ХХ ст., цитуємо за: *Мишанич С.* Українські народні думи // *Народні думи: Збірник* / Упоряд., автор передмови і приміток С. Мишанич. – К.: Дніпро, 1986. – С. 7. Згодом С. Мишанич свою позицію переглянув (ба, й Вітчизна змінилася): «У російське літературознавство термін «дума» на означення літературного поетичного жанру ввів К. Рилесев на початку ХІХ ст.» – див.: *Мишанич С.* Українські народні думи // *Мишанич С.* Фольклористичні та літературознавчі праці: В 2-х т. – Т. 2. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – С. 400. І в передмові до збірника, і в її трохі оновленій версії, що вийшла до щойно згаданого другого тому праць, С. Мишанич стверджує: «У народі слово «дума» не вживалося». В одній з останніх публікацій про думи дослідник (очевидно, глибше зацікавившись проблемою) визнає: «Термін «дума» таки існував у народному вжитку в XVI-XVII ст.»: *Мишанич С.* «Українські народні думи» // *Грушевська К.* Вибрані праці: У трьох томах. – Т. 1 / Упоряд. та передмова С. Мишанича. – Донецьк: Норд-прес, 2006. – С. 89. Можливо, епосознавчі студії П. Павлія, М. Рильського, Б. Кирдана своєрідно «унормували» погляд на наукове застосування терміна «дума» вже в К. Рилесева, а потім у М. Максимовича. Щоправда, Б. Кирдан допускає, що «в розумінні дум К. Рилесев наслідував якусь усталену до нього традицію»: *Кирдан Б.* Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). – Москва, 1962. – С. 15.

«підхопив» це поняття й застосував як науковий термін на позначення жанру фольклору у виданні українських народних пісень 1827, 1834 рр., потребує уточнень, адже ще в рецензії на видання «Українських народних дум» К. Грушевської академік В. Перетц, багато в чому не погоджуючись із дослідницею, двічі наголосив: «Думи козацькі» – козацький епос – мали в XVI–XVII в. ту назву, що їм, як гадають К. Грушевська й деякі її попередники, тільки після 1827 р. засвоїв Максимович – та й то за Бродзінським»; «як до XVIII в. існували думи, так існував і самий цей термін у застосуванні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що рецитували їх професійні бандуристи-кобзарі»⁹.

Цікаво, що термін «дума» активно використовувався в зарубіжних хроніках, різноманітних виданнях не тільки в XVII–XVIII ст., а й безпосередньо перед виходом збірок К. Рилєєва, М. Максимовича. Так, у «Календарі Львівському» 1823 року польською мовою було опубліковано статтю Д. Зубрицького «Про простонародні пісні», в якій про українські думи сказано як про твори оригінальні, що їх нема в інших народів. Автор зазначає, що в поляків «нема дум»¹⁰.

В «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що слово «дума» («роздум, гадка; народна ліро-епічна пісня») «здебільшого вважається запозиченням з германських мов; джерело запозичення докладно невідоме», зіставляється готське «суд, слава», давньоверхньонімецьке, давньоанглійське (англосаксонське) «гадання; думка; збори»; «досить переконливо пов'язується також» із праслов'янським «дму, дую» (пор. польське: гордість, пиха; болгарське: слово, мова)¹¹.

Отже, лексема «дума» вбирає в себе чимало конотацій, у традиційній усній культурі та фольклористиці застосовується на позначення окремого жанру творчості.

Що ж таке українська народна дума як жанр фольклору?

Дефінітивний арсенал української фольклористики почав формуватися ще в добу романтизму, коли відбувалося зародження й становлення науки про усну народну творчість. Поняття «пісні про старовину», «поважні пісні», «історичні пісні», «козацькі пісні», «жіночі пісні» жанровій атрибуції підлягали лише умовно, необхідно було чіткіше розрізнити групи й цикли пісенної лірики та епіки. Скажімо, до козацьких пісень належали власне епічні твори про історичні події та постаті, балади, любовна лірика тощо.

Перші визначення українських народних дум у фольклористиці запропонував М. Максимович. Від збірки до збірки впродовж майже чверті століття вчений корегував, поглиблював розуміння жанру. У «Передмові» до збірки «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» молодий збирач і дослідник фольклору 20 квітня 1827 р. писав: «Особливо чудові думи – героїчні співи про бувальщини, що стосуються переважно часів Гетьманщини – до Скоропадського. Їх і нині ще співають сліпці-бандуристи, котрих можна назвати українськими рапсодами»¹². Згадавши про першу публікацію дум у збірнику М. Цертелева, автор відзначив, що «кожна дума присвячувалась якій-небудь історичній події чи особі – передусім Хмельницькому, Палію, Мазепі та іншим»¹³.

⁹ Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // Етнографічний вісник. – Кн. 7. – К., 1928. – С. 87–88. К. Бродзінський – автор статті «Про народні пісні слов'ян», опублікованої на шпальтах «Вісника Європи» 1826 р.

¹⁰ К. О простонародных песнях // Вестник Европы. – 1827. – Ч. 154. – № 11. – С. 194; 196. Див. також: Андрієвський О. Бібліографія українського фольклору. – С. 13, 17.

¹¹ Див.: Дума // Етимологічний словник української мови: У семи томах. – Т. 2 / Ред. колегія: О. Мельничук (гол. редактор), В. Коломієць, О. Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 144–145.

¹² Максимович М. Предисловие // Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – Москва: В типографии Августа Семена при императорской медико-хирургической академии, 1827. – С. V–VI.

¹³ Там само. – С. VII.

У збірці «Українські народні пісні» (1834) М. Максимович вмістив окрему статтю «Що таке «думи». На відміну від загального погляду на жанр, у цій короткій студії автор точніше окреслив жанрові ознаки дум, поставивши їх у ширший контекст народної творчості: «Думи – це пісні, що винятково належать бандуристам. Від пісень відрізняються більш оповідальними або епічним характером і вільним розміром, що полягає в невизначеній кількості тонічних стоп, хоча іноді (відповідно до ліричного стилю української поезії) вони перетворюються на пісню: тоді й розмір стає визначений, пісенний. Вірші майже завжди римовані. Зміст їхній переважно історичний»¹⁴.

Згодом М. Максимович повніше й точніше атрибутував думи як жанр, відзначив не тільки його сутнісні характеристики, але й вказав на зв'язок із попередньою епічною поетичною традицією: народними плачами (голосіннями), давньоукраїнською пам'яткою літератури «Слово про похід Ігорів». Повторивши у трохи зміненому вигляді дефініцію з передмови до збірки 1834 р., вчений відзначив різницю між думами і російськими оповідними піснями та сербськими юнацькими: це й розмір (від 4 до 20 стоп, а сербський вірш десятистопний), і рима (часом римуються декілька рядків – аж до 10). «Початки такого складу, – відважно наголосив М. Максимович, – можна побачити в пісні про Ігорів полк, з якою українські думи близько споріднені...»¹⁵

Важливо, що М. Максимович звернув увагу на широке тематичне коло епосу: «історичні особи і військові подвиги були хоч і головним, але не єдиним об'єктом української думи. Любила вона й сімейне життя і нерідко оспівувала родинні взаємини і почуття – як повчання своєму народові»¹⁶.

Мидетально зупинилися на основоположних формулюваннях М. Максимовича, бо наступні дослідники (аж до ХХ ст.) фактично використовували саме таке розуміння жанру – з більшими чи меншими корективами. Окремих оригінальних дефініцій учені й видавці не запропонували: ні А. Метлинський, ні П. Куліш, ні М. Драгоманов та В. Антонович, ні, зрештою, К. Грушевська.

Суттєве уточнення перших дефініцій М. Максимовича належить М. Костомарову: думами «прийнято називати такі народні твори, майже завжди епічні за змістом, які власне не співаються, а декламуються розспівно під звуки інструмента кобзи, бандури чи ліри, що є здобутком не всього народу, а кобзарів, співців, зазвичай сліпих, котрі ходять від місця до місця зі своїми інструментами і наспівують перед бажаючими. Думи визначеного розміру віршів не мають, але в ритмічній мові застосовуються рими, які в співі відповідають підвищенню чи зниженню голосу»¹⁷.

П. Житецький у монографії «Міркування про українські народні думи» (1893) жанрову специфіку терміну «дума» розкриває через характеристики стилю, мотивів та образів цих творів, проте чіткої дефініції не пропонує, що, очевидно, пов'язане з проблемою «нечистокровної», за логікою вченого, генези цих творів.

Етапним осмисленням жанрової специфіки, генези, музичних особливостей дум були праці Ф. Колесси. У доробку вченого про «козацький епос» (термін Ф. Колесси) є ряд спеціальних досліджень: «Мелодії українських народних дум» (1910–1913), «Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у

¹⁴ Див.: Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – Ч. 1. – Кн. 1: Украинские думы. – М., 1834. – С. III.

¹⁵ Див.: Максимович М. Предисловие // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. – Ч. 1. – К.: В типографии Теофила Гликсберга, 1849. – С. 3.

¹⁶ Там само. – С. 4.

¹⁷ Костомаров Н. История казачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Т. 21. – Кн. 8. – С. Пб.: Типография М. Стасюлевича, 1906. – С. 693 (примеч.).

відношення до пісень, віршів і похоронних голосінь» (1921), «Формули закінчень в українських народних думах у зв'язку з питанням наверстування дум» (1935), «Українська народна словесність» (1938), «Хмельниччина в українських народних піснях і думах» (1940), збірник «Українські народні думи: Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (1920).

Ф. Колесса, врахувавши досвід О. Потебні, М. Лисенка, П. Сокальського у вивченні пісень та дум, зокрема музичних характеристик, ритмічного складу, мотивів і стилю, вперше застосував синтетичний метод до розуміння природи жанру, особливостей виконавства. Вчений відзначив ліро-епічність та реалістичність дум, таку суттєву ознаку, як рецитація, наголосив на імпровізаційному характері виконавства, на шаруваннях («наверстуваннях») у фольклорних творах, вперше у фольклористиці запровадив «правило поділу кобзарської рецитації на періоди або тиради»¹⁸. Праця Ф. Колесси, наголошувала С. Грица, «була справді епохальним явищем у вивченні українського епосу»¹⁹.

У другій половині ХХ ст. у фольклористичних студіях активізувався епосознавчий напрям, що відповідно відбилася й на виробленні категоріального апарату. Особливо це стосується монографій, підручників, словників, де спеціально подано дефініції українських народних дум. Спостерігаємо декілька підходів до визначення жанру: описово-номінативний (П. Павлій, М. Плісецький, П. Попов, Ф. Лавров, В. Хоменко та ін.); теоретико-дискурсивний (Б. Кирдан, С. Грица); компілятивно-наслідувальний (автори статей у підручниках, навчальних посібниках, антологіях, хрестоматіях, популярних виданнях збірок дум).

Представники першого підходу досить загальною окреслюють жанрову специфіку дум, як, скажімо, це видно з видань «Українська народна поетична творчість» (Т. 1. – 1958; 1965). Автор розділів «Думи» в цих двох підручниках П. Павлій трохи відсторонено зазначає: «Думами називаються героїчні епіко-ліричні пісенні твори типу поем, що оповідають про героїчні подвиги трудового народу, його кращих синів. Основні сюжети дум присвячені темам захисту вітчизни, боротьби проти соціального і національного гніту, змалюванню громадського і родинного побуту трудящих України. Героїчну боротьбу народу думи оспівують в узагальнених образах, що вимагає розгорнутого сюжету. Епічна розповідь насичена ліричними мотивами і відступами. Виконуються думи мелодійною декламацією – речитативом, звичайно, під супровід кобзи або (рідше) ліри. Все це виділяє думи в окремий, своєрідний жанр...»²⁰

Більш конкретизовану філологічну характеристику жанру подав М. Рильський: «Дума – це віршований твір, виконуваний (як правило, соло) речитативом, що інколи переходить у більш співучий малюнок, під акомпанент кобзи або бандури..., рідше – ліри. Рядки в цьому вірші різні довжиною (точніше, кількістю складів). Рима (здебільшого дієслівна) майже обов'язкова, причому часто-густо римується по декілька рядків поспіль... Думам властиві складні синтаксичні побудови, періодична мова, що різко відрізняє їх від пісень»²¹.

До теоретико-дискурсивного способу подачі матеріалу належать дефініції безпосередніх дослідників української епічної традиції, менш заангажованих

¹⁸ Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920. – С. 1–2.

¹⁹ Грица С. Фольклористична діяльність Ф. М. Колесси // Колесса Ф. Мелодії українських народних дум / Підгот. до друку С. Грица. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 15. Див. також: Грица С. Видатний дослідник фольклору слов'янщини // Грица С. Фольклор у просторі та часі: Вибр. статті. – Тернопіль: Астон, 2000. – С. 179–192; Юзвенко В. М. Колесса – дослідник народної творчості // Колесса Ф. Фольклористичні праці / Підгот. до друку В. Юзвенко. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 3–14.

²⁰ Павлій П. Дума // Українська народна поетична творчість: У 2-х т. / Відп. редактор М. Рильський. – К.: Рад. школа, 1958. – Т. 1. – С. 424.

²¹ Рильський М. Героїчний епос українського народу. – К., 1955. – С. 10.

ідеологемами тоталітарного сталінського режиму, ніж фольклористи 1940–1950-х років. За винятком окремих моментів ідеологічної зашореності, «лоску» радянської методології загалом не втратили наукової вартості монографічні студії Б. Кирдана «Українські народні думи» (1962) та «Український народний епос» (1965). У розділі «Думи як жанр народної поезії» Б. Кирдан подає компактне визначення: «Думи – це народні епічні та ліро-епічні твори, що виконуються речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) чи ліри і мають своєрідну художню форму (нерівноскладовість віршів, відсутність строф, використання загальних місць і т. п.). За своїм змістом думи поділяються на історичні, соціальні та сімейно-побутові. Частина їх має героїчний характер. Основний пафос дум – оспівування військових подвигів українського народу в боротьбі за національне і соціальне визволення, а також проповідь здорової суспільної та сімейної моралі»²². Важливо, що в наступній своїй монографії вчений вже не пише про думи як «епічні та ліро-епічні твори», а з першого вступного речення твердо наголошує: «Думи – епічний жанр української народної поезії»²³.

Відомий фольклорист-музикознавець С. Грица присвятила вивченню народно-пісенної культури все своє свідоме життя. Її ґрунтовна монографія «Мелос української народної епіки» (1979) засвідчила високий розвиток фольклористичної думки в осягненні феноменів епічної традиційної культури. С. Гриці належить ряд спеціальних розвідок, статей про думовий епос²⁴. Саме С. Гриці випала честь репрезентувати дефініцію українських народних дум на сторінках престижного словникового видання, що його створювали спільно українські, білоруські та російські академічні фольклористи наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Оскільки стаття мала не лише дефінітивний, але й довідковий характер, то ми наведемо відповідно лише ту її текстову частину, що атрибутує жанр: «ДУМА – пісенний епос українського народу, один із найбільш яскравих і самобутніх жанрів українського фольклору. Д. – масштабні, героїчного змісту словесно-музичні твори, що нараховують до трьохсот і більше віршів, виконуються патетичним речитативом під супровід кобзи, бандури, ліри, іноді без музичного інструменту. [...] В Д. розрізняють старший і новий історичні пласти. Старший оповідає про боротьбу проти турецько-татарської навали в XV–XVII ст. [...], новий – про визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського гніту 1648–1654 рр. [...]. До проміжного пласта належать соціально-побутові Д. [...] Творцями та першими виконавцями Д. вважають учасників козацьких походів. Із часом ними стали народні професіонали – кобзарі, лірники, котрі об'єднувались у кобзарські та лірницькі цехи, братства, що проіснували до поч. XX ст. [...] Поетика Д., її музичний стиль поєднали в собі риси середньовічної канонічності і барокової багато орнаментованої риторики. Вірш Д. вільний, від 6 до 16 складів із нерегулярною, переважно дієслівною римою. Велику роль у Д. відіграє емфатичний акцент. У словесному тексті Д. часті діалоги, поетичні паралелізми, градації синонімів (плаче-ридає, квилить-проквіляє, тяжко-важко), ретардації в закінченнях фраз і періодів. Зазвичай Д. починаються протяжним вигоком «Гей», «Ой» на вершині музичної фрази (народна назва «заплачка»), на початку тексту

²² Кирдан Б. Украинские народные думы (XV – начало VII в.). – М.: Изд. АН СССР, 1962. – С. 7.

²³ Кирдан Б. Украинский народный эпос. – М.: Наука, 1965. – С. 3.

²⁴ Зокрема див.: Грица С. Українська пісенна епіка // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн.2 / За наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне: «Українське народознавство», 1999. – С. 356–386; Грица С. Про стильові нашарування в музиці дум // Грица С. Фольклор у просторі та часі. – Тернопіль, 2000. – С. 105–120 (у цьому вид. див. й ін. статті); Грица С. Трансмсія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – К. – Тернопіль: Астон, 2002. – С. 101–197 (розділ «Народний епос»); Грица С. Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 28–37.

часто трапляється фігура «слов'янської антитези» [...]. До канонічних прийомів поетики Д. належать також кінцеві «Славослів'я» [...]. Вільний вірш, взаємодіючи з музичним речитативом, підкорює його своїй акцентуації й синтаксичному поділу на тиради і групи тирад – періоди («уступи» за народною термінологією). Форма періодів астрофічна. Початковим фразам і закінченням «уступів» властива орнаментация мелосу, що знаходить розвиток і в інструментальному супроводі дум – в інтерлюдіях-«програваннях» між «уступами». Д. властива канонічність сюжетів і поетики. Кожен виконавець варіює їх по-своєму, не виходячи однак за межі виробленої традицією думової моделі. В цілому Д. утворює цикл «уступів» – варіацій. Знакову функцію в Д., що єднає їхній стиль, виконує ладовий модус, що переважає в абсолютній більшості думових речитативів, – дорійський лад з підвищеним IV ступенем. Стадіально завершений епічний жанр Д. реконструюють у концертному виконавстві, розвивають у літературі, композиторській творчості і т. под.»²⁵

Таке ж саме визначення з деякими декоративними уточненнями ввійшло до історико-етнографічної монографії «Українці» (1999). Посутню загальну характеристику епосу подано в статті «Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум» (2004). Зокрема, етномузиколог відзначає, що національний епос є інтегральною частиною культури народу, «синтезом його багатомістового мисленнєвого та історико-суспільного досвіду, який сягає родових відносин і сконцентрований навколо наскрізної субстанціональної ідеї державотворення, що замикає епічний цикл. Його динамічні процеси відбуваються всередині системи за рахунок варіювання, оновлення її стабільних елементів на рівні сюжетів, мотивів, формул без права відходу від регламентованих національною традицією епічних норм»²⁶.

Автори компілятивно-наслідувального типу, не особливо заглиблюючись пошуком суті явищ, подають, як правило, короткі, проте неточні, суперечливі визначення. Прикро, що такі дефініції потрапляють до підручників, посібників, хрестоматій, що за ними навчаються учні, студенти. У численних визначеннях жанру «дума» вже з перших слів спостерігаються неправильності, плутанина. Загальним невдалим місцем таких формулювань є змішування епічного та ліричного компонентів (ліро-епічні, епіко-ліричні) і називання дум піснями. «Думи – це народні епіко-ліричні пісенні твори героїчного, рідше соціально-побутового змісту», – атрибутують автори одного з найновіших підручників «Українська усна народна творчість» для студентів вищих навчальних закладів України²⁷. Трохи далі йде фраза: «Хоча думи визначаються як ліро-епічний жанр...» (в обох випадках підкреслення наше. – М. Д.)²⁸. Так щойно ж їх названо епіко-ліричними, невже такі перестановки нічого не важать? Та й чи справді думи – пісні? Навіть, так би мовити, базова, вище процитована, дефініція С. Грици містить цей недогляд: «Думи – пісенний епос українського народу...» Очевидно, йдеться не про пісенний, а принаймні співаний.

В українському літературознавстві найновіше визначення думи вмістив Ю. Ковалів у «Літературознавчій енциклопедії» (2007). Ця дефініція синтезує

²⁵ Грица С. ДУМА // Восточно-славянський фольклор: Словарь научной и народной терминологии / Редкол.: К. Кабачников (отв. ред.) и др. – Минск, 1993. – С. 65–67.

²⁶ Грица С. Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 29.

²⁷ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 261.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: Літературознавча енциклопедія: У двох томах / Автор-укладач Ю. Ковалів. – Т. 1. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – С. 307–308.

фольклористичні відомості про жанр (в основному за С. Грицою); у статті коротко розкрито зв'язки дум із літературою²⁹. Цікаво, що Ю. Ковалів на початку дефініції стверджує: «Думи – епічний жанр українського фольклору, генетично пов'язаний із голосіннями, історичними піснями та баладами, переважно про діяльність українського козацтва XVI–XVIII ст. Від інших ліро-епічних жанрів різниться особливим речитативним способом виконання...»³⁰ Трохи далі в статті термін «дума» підмінено терміном «пісня». Знову різнобій: епічний, ліро-епічний, пісенний...

Отже, дума як жанр тлумачиться в наукових джерелах XIX – початку XXI ст. на різних рівнях: романтичного захоплення, любителства, науковому. З дефініції можна зробити висновок про недостатню розробку категоріального апарату у фольклористиці – науці, що впродовж двох століть формувалася й існувала під пресом цензури, заборон, ідеологічного тиску й визискування. Зрозуміло, що з'ясувати жанрову специфіку дум складно, адже для цього необхідно об'єктивно розкрити генезу й національну специфіку епічного феномену, неупереджено пізнавати глибинні народні витoki усної традиції. Фактор існування української державності, нагромадження значної кількості емпіричних матеріалів, наявність певного досвіду попередників і формування нової фольклористичної школи нині актуалізують проблему вивчення українського епосу, його різноманітних виявів в утвердженні власне національної традиційної культури українців, її діалогу з культурами інших народів.

Огляд відомих дефініцій жанру засвідчує потребу суттєвих уточнень, доповнень. Не претендуючи на всеохопність ознак складного феномену, на істину в останній інстанції, пропонуємо власне визначення:

Українські народні думи – це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення доби Середньовіччя та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності, мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти складів у рядку), переважно паралельне дієслівне римування, виконуються – як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло – речитативом (мелодекламацією) під супровід гри на кобзі або бандурі (рідше – лірі чи без інструмента) і відіграють роль елітного стабілізатора в народній культурі.

Вважається, що думи як жанр проіснували в активному автентичному побутуванні приблизно триста років, а в останні два століття перебували в стадії згасання, трансформації, переходу в художньо-самодіяльне концертне виконавство.

Ukrainian Folk Dumas: Term and Definition

Mykola DMYTRENKO

An analytic survey of definitions and studies on dumas proves that this genre of Ukrainian folklore has not been duly interpreted in scholarly sources. In view of this, the author has set himself the task of clarifying the дума's specificity through the dynamics of the scholarly tradition of the genre category attribution, which has resulted in a new definition of the дума singling out its main features, such as epicity, heroic and social character, astrophylicity, free metre, verbal rhyming, melody and recitation, music accompaniment of the kobza or the bandura, role of the elite stabilizer in folk culture.

Key words: folklore, дума, genre, definition, epic character, recitative, astrophy structure.

³⁰ Див.: Літературознавча енциклопедія: У двох томах / Автор-укладач Ю. Ковалів. – Т. 1. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – С. 307.